

ТЕМА 3. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

План

1. Основні етапи та особливості формування культури вітчизняного Середньовіччя.
2. Розвиток освіти і писемності Київської Русі.
3. Давньоруська архітектура та образотворчі мистецтва.

Терміном **Середньовіччя** позначають культурну добу між Античністю і Ренесансом. Видатне місце в її розвитку належить *Візантії* (IV – сер. XV ст.). Візантійський тип культури не подібний, ані на західноєвропейський, ані на східний; це був своєрідний синтез різноманітних традицій – античної, ближньо-східної, християнської, ренесансної. Реміснича техніка і архітектура, живопис і література, природознавство, громадянське право Візантійської імперії сприяли формуванню культури багатьох народів, серед яких і Київська Русь.

Середньовіччя характеризується розкладом рабовласницьких та формуванням феодальних відносин, християнізацією Європи, розбудовою структури християнської церкви та поширенням чернецтва. Це період поєднання культури численних варварських народів, що з'явилися в Європі внаслідок Великого переселення, з античною та ранньохристиянською культурами. Це час початку самоідентифікації європейських народів із формуванням національних мов, кордонів майбутніх держав та постійних бурхливих міжкультурних комунікацій з Візантією та Сходом під час хрестових походів (XI-XIII ст.). В ці часи формувалася міська культура, закладалися основи європейської системи освіти (перший університет було створено в 1088 р. на основі Болонської юридичної школи), а також формувалися перші загальноєвропейські мистецькі стилі – *романський* та *готичний*.

Основні поняття, що характеризують середньовічну картину світу:

Християнство, яке виникає в 1 ст. н.е., а в 4 ст. вже стає офіційною релігією Римської імперії;

1. **Церква**, чие панування в сфері політики, економіки, світогляду було тотальним; через *догмати* (основні положення, які слід сприймати як незаперечну істину за будь-яких обставин). Церква формувала ієрархію життєвих відносин, наукову думку, систему освіти, мистецтво, політику тощо;

2. **Ідея Бога**, навколо якої формуються всі цінності культури та уявлення про світобудову. *Теоцентризм* визначає Бога центром світобачення;

3. **Двосвітність**, коли сприйняття й пояснення миру виходить із ідеї його поділу на реальний та потойбічний, протиставлення в ньому Бога й природи, Неба й Землі, «верху» і «низу», духу й плоті, добра і зла, вічного й тимчасового, священного й гріховного;

4. **Історизм**, згідно з яким буття людини розвертається в часі, починаючи з акту створення, потім гріхопадіння людини й кінчаючи другим пришестям Христа й Страшним судом;

5. **Символізм**: середньовічна людина розглядала навколишній світ як систему символів, правильно витлумачивши які, вона може досягнути божественний сенс і його істину;

6. **Універсалізм**, в основі якого знаходиться ідея Бога як носія універсального, загального початку. Духовний універсалізм християнства сформував духовну спільність людей – одновірців; християнство затверджувало універсальність людини, трактуючи її поза етнічної приналежності й соціального статусу як земне втілення божественного;

7. **Аскеза**, яка стала фундаментом чернецтва (це особливі духовні практики навмисного самообмеження, або виконання важких обітниць, мета яких досягнення певних духовних цілей чи надбання надприродних здібностей);

8. *Ієрархічність* духовної сфери знайшла відображення в земній системі соціальної ієрархії та власності (власність розподілена між феодалами зверху донизу).

Першим в культурі *вітчизняного Середньовіччя є додержавний період* (V–IX ст.), під час якого слов'янські племена включилися в процес великого переселення народів і в VII ст. завершили колонізацію просторів Східної Європи. Склалися 15 племінних союзів: полян, древлян, сіверян, волинян, дрегови- чів та інших, які поступово переростали у формування більш високого соціокультурного рівня – племінні князівства. Напередодні утворення Київської держави, в VII-VIII ст., на території Лісостепу та Полісся поширювалась *Волинцівська культура*, яка унаслідувала елементи культури склавинів. Згодом на території Лівобережного Подесіння формувалась *Роменська культура* (кін. VIII- X ст.), яку, зазвичай, ототожнюють з культурою сіверян. На ареалі *Райковецької культури* (VIII-IX ст.) між Дніпром і Карпатами осіла низка племен Правобережного Подніпров'я і Подністров'я, тому її справедливо вважають однією з основ давньоруської культури.

Найбільшим та найсильнішим був союз полян, котрий займав землі центральної України на берегах Дніпра. Навколо їх міста Києва й відбулося об'єднання слов'ян в єдину державу – Київську Русь. За легендою, Київ заснували брати Кий, Щек, Хорив та їхня сестра Либідь. Кий став першим князем міста, що назвали на його честь. Це була доба *язичницької культури*. Але про майбутнє цих міст нам оповідає легенда з літопису «Повість минулих літ», ніби апостол Андрій Первозваний на високих пагорбах правого берега Дніпра поставив хрест, благословив «гори ці» й напрозорив, що «на горах цих возсія благодать Божа, і має бути город великий, і багато церков Бог воздвигне».

Наступний – *період формування й розквіту Київської Русі* (IX–XI ст.). Розпочалася християнізація населення за православним каноном, розвивалися міста, торгівля, освіта, мистецтво, а також тісні культурні взаємовідносини з Візантійською імперією, Азійським Сходом, Скандинавією та Західною Європою.

Значний внесок в культуру цього періоду зробили князі **Володимир Великий** (960–1015), **Ярослав Мудрий** (978–1054), **Володимир Мономах** (1053–1125). Видатними культурними діячами вітчизняного Середньовіччя IX–XI ст. були: один із засновників Києво-Печерського монастиря й родоначальників чернецтва **Антоній Печерський** (983–1073), письменник-полеміст **Феодосій Печерський** (бл. 1008-1074), мислитель **Лука Жидята** (пом. 1059), книжник, історик і публіцист **Нестор** (бл. 1056 – після 1113), письменник митрополит **Іларіон Київський** (XI – поч. XII ст.), іконописець та ювелір **Аліній** (Алімпій, пом. 1114). За Ярослава Мудрого християнство остаточно утвердилося на Русі, оформилася організація киеворуської православної церкви. Близько 1039 р. було засновано Київську митрополію, що підлягала константинопольському патріарху.

Третій етап культури Вітчизняного Середньовіччя – це *період феодальної роздробленості* (XII–XIII ст.), коли війни між удільними князівствами, а потім і монгольське нашествя спричинили поступовий занепад культури Київської Русі. Проте політичні процеси сприяли розвитку економічних зв'язків, ремесел, торгівлі, а також давали поштовх для формування *місцевих художніх традицій* в архітектурі, іконописі, декоративно-прикладному мистецтві, літописанні. Мислителі та письменники **Кирило Туровський** (між 1130–1134 – бл. 1182) і **Данило Заточник** (кін. XII – поч. XIII ст.), філософ, політичний і церковний діяч **Никифор** (пом. 1121) представляють культуру цієї епохи. Її обірвала монголо-татарська навала, але, незважаючи на жахливі руйнування, знищити архітектурно-будівничі, образотворчі, літературні та інші надбання загарбникам не вдалося. Їх творчо використовували митці наступних епох.

Одним з найбільших князівств Київської Русі періоду феодальної роздробленості було *Галицько-Волинське князівство*. Його піднесенню сприяло не тільки вдале географічне положення. Об'єднавча політика князів **Романа Мстиславовича** та **Данила Галицького** сприяла економічному, політичному та культурному розвитку князівства. Данило Галицький став першим українським королем і завдяки йому постало місто Львів – сучасна перлина української

архітектури різних культурних епох. Про події тих часів та діяльність князів нам оповідає «Галицько-Волинський літопис».

Отже, духовний світ давніх слов'ян вимірювався язичництвом та християнством. Потужність язичницьких вірувань проявила себе в «двовір'ї» – коли паралельно існували елементи і язичницькі, і християнські, втілювалися в народну обрядовість та риси святих. **988 рік** – рік хрещення Русі князем Володимиром, став офіційною датою входження в європейський культурний світ, початку будівництва храмів та монастирів, створення шедеврів іконописного та монументального живопису. Але стародавня язичницька віра пращурів залишила свій слід в києворуській культурі і зробила її по своєму унікальною.

Безсумнівною цінністю в Київській Русі була *грамотність*. Це стосувалося як звичайного населення, що залучалося до грамоти, так і «книжної премудрості» князів, про яку нам повідомляють літописи. Відомим книжником вважається Ярослав Мудрий, засновник першої бібліотеки, освіченими були члени його родини. Анна Ярославна, письменна, на противагу своєму чоловікові, Генриху I, королю Франції, мала в своєму посазі Євангеліє, на якому присягали всі наступні французькі королі, називаючи його «Реймським» (воно й досі зберігається у Франції). Всеволод Ярославич знав п'ять іноземних мов, нікуди не виїжджаючи. Святослав Ярославич з братами уклав «Руську правду» (збірник законів Русі). Онук Ярослава, Володимир Мономах відомий як автор літературно-філософського твору «Повчання». Залишилося в історії ім'я Святослава Ярославича, бо він замовив (тобто оплатив) розкішно прикрашену книгу енциклопедичного характеру – «Ізборник Святослава» (1073 р.).

З кінця X ст. починають будувати християнські храми. Місця, де стояли язичницькі ідоли, розчищалися для православних церков. *Церкви, монастирі ставали центрами громадського, політичного, культурного життя*, при них створювалися бібліотеки, школи, лікарні, притулки, майстерні, в яких переписували й прикрашали книги; поряд відбувалися народні зібрання (віча), у них приймали послів, садовили на престол і замиряли князів. Головним центром че-

рнецтва на Україні в епоху Сєєдньовічя був Києво-Печерський монастир, який заснував чернець Антоній.

Після хрещення в Руській державі широко розповсюдилася *кирилиця* (слов'янське письмо, створене у 863 р. проповідником із м. Солунь **Кирилом** як *глаголиця*, потім удосконалене його братом **Методієм** і учнями). Археологічні знахідки демонструють кістяні і металеві *стили* (писала) для писання по бересті й воскових дощечках, написи-*графіті* в церквах, на багаточисельних предметах (пряслах, посуді, ливарних формах, шифері тощо).

Піклувалися про освіту Держава й церква. Відомо, що 988 р. князь Володимир заснував школу в першій побудованій ним церкві Св. Василя, потім – у Десятинній. З метою виховання дипломатичних кадрів в 1037 р. Ярослав Мудрий при Софії Київській створює школу, в якій викладали богослов'я, філософію, риторику, граматику, історію, географію. Там же утворилася своєрідна академія – гурток книжників-письменників та учених. 1086 р. онука Ярослава Мудрого Янка Всеволодівна заснувала при Андріївському (Янчиному) монастирі школу для дівчат, в якій навчали грамоті, співу, вишиванню і т. н. Потреба в розвитку освіти була викликана необхідністю функціонування держави, церкви, усього суспільства. Розповсюдженню освіти сприяли *бібліотеки*: створена Ярославом Мудрим 1037 р. перша в Русі бібліотека була на той час найбільшою в Європі.

Давньоруська література представлена *перекладною літературою*, котру привозили з Візантії, Болгарії, країн Сходу і Заходу, та *оригінальною*, що створювалася києворуськими авторами.

Серед оригінальної літератури найбільш значущими були *літописи*, які стали головними, а іноді й єдиними джерелами з історії Київської Русі. Літописання, ймовірно, започатковано за часів Володимира Святого в 996–997 рр. Всесвітньо відоме ім'я літописця **Нестора**, котрий переробив раніше існуючі літописи авторства Нікона та Іоанна в найвизначнішу історичну працю Київської Русі – «Повість минулих літ». В літописі міститься найдавніша історія слов'ян, їх

розселення, описи князів, договори та державні акти, перші християнські храми та митрополитів. Наступниками Нестора в літописанні стали **Сильвестр**, **Мойсей Видубицький** та **Лаврентій**.

Між 1037-1054 рр. митрополитом **Іларіоном** написано «*Слово про Закон і Благодать*» – літературний шедевр, в якому автор відстоює культурну і релігійну самостійність киеворуської держави, захищає ідею рівності всіх народів у духовному та політичному житті, а також провіщує величне майбутнє християнській Русі.

Філософський твір «*Повчання дітям*» *Володимира Мономаха* (1096) включає життєпис самого автора як приклад державного керівника для майбутніх поколінь, так і моральні настанови мудрого князя, які б допомогли тримати в мирі як державу, так і окрему сім'ю. Жанр «повчань» був популярним в ті часи, в них давньоруські автори намагалися подати модель поведінки для людини

– будь то князь, чи простолюдин. Серед книжників своїм «*Повчанням до братії*» відзначився **Лука Жидята**. В його творі зустрічаємо викладення основних понять православної віри та моральних обов'язків християнина.

Найвидатнішою серед поетичних літературних пам'яток Русі слід визнати

«*Слово про похід Ігоря*» (1185–1187) – твір не лише поетичний, а й історичний, що змальовує трагічний період Київської Русі часів феодальної роздрібненості та наслідки розбрату серед князів. Сюжет поеми описує невдалий похід Новгород-Сіверського князя Ігоря проти половців.

Ще один поетичний твір Русі – «*Слово Данила Заточника*» (кінець XII – поч. XIII ст.), в якому автор філософствує на тему переваги людського розуму та освіченості над багатством, славою та знатним походженням. «Слово» – особливий жанр літератури, який представляє собою ораторські промови, хвалебні чи панегіричні оди. Майстерністю творити «слова» володів не кожен, це потребувало великої освіченості та літературної культури.

Окремим напрямком була *житійна література*. Це життєписи відомих людей тих часів – і духовних, і світських. Прикладами можуть бути «житія» княгині Ольги, князів Бориса і Гліба, монаха Антонія тощо. Зібрані разом «житія» святих людей формували *патерики*, найбільш відомим з яких є «*Києво-Печерський патерик*» XIII ст. – збірка оповідань та життєписів про монахів Києво-Печерського монастиря.

Ще один жанр оригінальної літератури Середньовіччя – *апокрифи*. Це перекази біблійних сюжетів, легенди про персонажів біблійської історії. Вони не були канонічними творами, але їхня цінність у додатковій інформації про події та постаті, відомі із Біблії. Так, існує цілий цикл апокрифів про Діву Марію.

Джерелом *права* на Русі вважається «*Руська Правда*» Ярослава Мудрого. Це свод законів, що фіксували норми середньовічного права – захист життя та майна, кримінальну відповідальність та порядок наслідування. «*Руська Правда*» редагувалася та доповнювалася нащадками князя, це ввійшло в історію як

«*Правда Ярославичей*».

Кожна книга була коштовністю і унікальним мистецьким виробом завдяки співпраці декількох майстрів: письменника, переписувача, художника, ювеліра. До наших днів дійшли взірці *книжкової мініатюри*, які демонструють витончену та довершену техніку виконання мініатюр, великої і малих заставок, ініціалів (перших великих літер). Книги прикрашалися розкішним мереживом орнаменту з геометричних фігур, квітів, птахів і тварин.

Народна творчість на Русі була представлена обрядовим та побутовим фольклором, казками, легендами. Особливою любов'ю народу користувалися билини про богатирів – Альошу Поповича, Іллю Муромця, Микиту Добринича. Билини виконувалися речитативом співаками-сказателями, такими як легендарний *Боян* (XI ст.) та *Митуса* (XII-XIII ст.). Скоморохи, акробати, співаки зображені на фресках Софії Київської. Часто уривки пісень потрапляли і в літописні тексти.

Хрещення Русі вплинуло й на *архітектуру*. Давньоруські зодчі зводили спочатку дерев'яні, а з X ст. кам'яні споруди, котрі вражали монументальністю, гармонійністю та красою фасадів, багатством внутрішнього оздоблення. Маючи різноманітні контакти (з Візантією, Сирією, Китаєм, Єгиптом), давньоруські майстри виробили власний стиль, зберегли свої традиції, творчо використавши здобутки світової культури. Спочатку хрещення споруди будувалися під впливом архітектурних традицій Візантії, за грецькими розрахунками пропорцій та за допомогою запрошених візантійських майстрів. Поступово києворуська архітектура відходила від візантійського стилю і ставала все більш самобутньою. Давньоруські міста Київ, Чернігів, Галич, Львів, Переяславль, Корсунь, Перемишль, Володимир-Волинський, Ізяславль та інші мали укріплені центри, де будувалися собори, княжі палаци, навколо розташовувалися квартали жилищ містян. Оборонна архітектура використовувала земляні вали, рви, частоколи. В'їзд до міста був можливим через ворота (як «Золоті Ворота» у Києві).

Особливе місце в культурі Київської Русі займала *сакральна архітектура*

– спорудження церков, соборів, монастирів. Відомо з літописних джерел, що, за візантійськими традиціями, *Десятинна церква* була оздоблена мармуром – дорогим та рідкісним в Русі матеріалом. Цю церкву вінчали 25 куполів і вона вважається першою сакральною спорудою Києва. Багатокупольність стала особливою прикметою давньоруського храмового будівництва. Багато спільного з Десятинною церквою має *Спасо-Преображенський собор в Чернігові* (початок XI ст.). Всі сакральні споруди виділялися масштабом, просторовістю, пірамідальністю, хрестно-купольним характером будівлі (коли простір споруди утворює хрест, увінчаний по центру куполами). Стіни храмів прикрашалися *монументальним живописом*, представленим техніками *фрески* та *мозаїки*, що доповнювали архітектуру, органічно вписувалися в стіни, арки, колони, стелю.

Шедевром мозаїчного та фрескового живопису став *собор Софії Київської*. За монументальністю та пишністю він не мав рівних не лише в давньоруському, а й світовому мистецтві того часу. Собор вважався центральним для всієї Русі не

випадково: Премудрість-Софія гарантувала безпеку, порядок в державі, непохитність Київської Русі перед зовнішніми загрозами. В центральному куполі Софії – мозаїчне зображення Ісуса Христа, на стінах – розташовані фігури його дванадцяти апостолів, чотирьох євангелістів, а у вівтаря – розташована Богоматір, легендарна Оранта, чия молитовна фігура ніби височіє над усім Києвом. Її руки простягнуті в захисному жесті над усією країною, а глянути Богородиці у вічі можна з будь-якої точки храму. Ще одна назва Оранти – «Нерухома стіна». Славнозвісна мозаїка яскраво ілюструє ідею возвеличення принципів християнства, його символіку божественної гармонії, освячення князівської влади. Різнокольорові мозаїки в Софії та фрески зображають як релігійні, так і побутові сюжети, портрети княжих сімей. Композиції зображень читаються зверху до низу, як Книга, чи то «Біблія для не писемних». Подальший розвиток художньої майстерності київських майстрів відображено в мозаїках храму *Михайлівського Золотоверхого монастиря*. Яскравою пам'яткою монументального мистецтва кінця XII ст. є фрески *Кирилівської церкви*, загальною площею 800 кв.м.

В культурі Київської Русі особливе місце займав *іконопис* – зображення персонажів та подій християнського віровчення. Перші ікони з'явилися на Русі в X ст. Зберігаючи деяку спільність з візантійською, постала *київська іконописна школа*. Ікони першої половини XI ст. – монументальні, ідентичні мозаїкам і фрескам Софії Київської, оскільки виконували їх фрескисти й мозаїчисти Київської школи. Але призначення цих зображень було не в демонстрації тріумфа християнства в Руській землі, а в поклонінні – до них зверталися за допомогою, зціленням, оскільки ікона сприймалася як свідчення присутності святого та ма- ла властивості благодаті.

До наших часів майже не дійшли імена художників, адже канон забороняв підписувати сакральні твори. З літературних джерел ми знаємо про *Алімпія*

– монаха Києво-Печерського монастиря. На стику XI-XII ст. він оформляв Успенський собор Києво-Печерської лаври, виконував замовлення князів, навіть

мав власну іконописну школу. Ще відомо про іконописця майстра **Григорія**, можливо, учня Алімпія. Серед шедеврів давньоруської ікони, що дійшли до нас

– ікона св. Георгія-Воїна (XI ст.), Богоматір Втілення (XII ст.), Володимирська Богоматір (XI-XII ст.). Особливу увагу іконописання Русі приділяло образу Богоматері. Різноманітні типи її зображення розкривають різні сторони образу: є іконографічний тип Оранта (Та, що молиться), Панагія (Всесвята), Одигітрія (Вказуюча дорогу), Розчулення (Умілення), Покрова (Заступниця за род людський). Найдавніші зображення Покрови датуються ще XIII ст., а в XVII-XVIII ст. вона стала головним оберегом для українських козаків.

Висновки

1. Отже, в період Середньовіччя існувала високорозвинута давньоруська культура, котра нічим не поступалася культурі Візантійської імперії, країн Заходу та Сходу. Поштовх її розвитку надала християнізація Київської Русі, яка стимулювала розвиток писемності, освіти, книжної справи, сакрального мистецтва. Шедеври літератури, архітектури, іконопису Русі вражають по сьогодні.

2. Феодальна роздробленість, розпад країни на окремі князівства, напади монголо-татар поклали кінець існуванню єдиної держави. Та її культура не щезла безслідно – вона стала основою вітчизняного Ренесанса.

3. Культуру Середньовіччя можна охарактеризувати як межову і відкриту, що спричинено геокультурними чинниками – розташуванням Русі між світом цивілізації Заходу й стихією східної кочової культури; між світом-спадкоємцем римської культури, орієнтованої на упорядкування зовнішнього світу, й світом грецької спадщини, яка зосереджена на внутрішніх цінностях, між світами західного (католицького) і східного (православного) християнства, а також напруженими й різноманітними зв'язками з іншими культурами. І в цьому її особливість, багатство та унікальність.